

Бедь В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
ректор Карпатського університету імені Августина Волошина

ПРАВО ЗМІНЮВАТИ СВОЇ РЕЛІГІЙНІ ЧИ ІНШІ ПЕРЕКОНАННЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню окремих складових конституційної свободи совісті та віросповідання людини. Автор зосереджує свою увагу на питаннях теоретичних засад та практики реалізації права змінювати свої релігійні чи інші переконання. Наводиться досвід зарубіжних країн, а також практика Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: свобода совісті, свобода віросповідання, права і свободи людини і громадянина, право змінювати свої релігійні чи інші переконання, прозелітизм.

«Ми знаємо, що недостатня релігійна свобода – чи дискримінація людей через їх віри – може призвести до нестабільності»

Д/ Макдоноу «Політика США
та міжнародна релігійна свобода» 2012 р.

Постановка проблеми. Історія релігії – це великою мірою історія навернення до нього дедалі більшого числа народів. Навряд чи при цьому варто оскаржувати очевидну річ – релігійний вибір дуже й дуже великої кількості народів не був ані усвідомленим, ані добровільним. Він часто був результатом колонізації, війн та екополітичної експансії. Іншими словами, історія релігії в обох Америках, Азії, Африці, навіть в Європі – це не в останню чергу й історія прозелітизму¹. Світові потуги, які намагались закріпити свій вплив у різних кутках планети водночас з військовим і фінансовим тиском, змінювали релігійний ландшафт підкорених територій. Упродовж століть місіонерський захват імперій був, по суті справи, прозелітичним. Він скеровувався на здобуття дедалі більшого числа нових регіонів і перенавернення корінних народів у християнство.

Відзначимо, первісно слово «прозеліт» відповідало своєму етимологічному значенню. Похідне від грецького «приходити», воно вказувало на кожного, хто переходить з однієї землі до іншої, з однієї віри до другої. В Євангелії цим словом названо новонавернених до іудаїзму з поган (як-от Микола з Антіохії у Діях святих апостолів, 6:5). Але навіть тоді, коли християнство робило перші кроки, слово «прозелітизм» стало набувати якогось неприємного присмаку. Є в ньому щось таке, що вказує на примус, неадекватність зусиль, докладених для зміни особою своєї віри, нещирість наміру, яка робила новонавернених лицемірами. Ісус звинувачує книжників і фарисеїв, які обходять море й землю, аби придбати нововірця, і роблять його сином геєни, удвоє гіршим від вас (Мф. 23:15). Так ще в новозавітні часи виникає розуміння того, що апостоль-

ська місія Церкви не повинна здійснюватися будь-яким коштом, що до справи здобуття нових душ християни повинні підходити з урахуванням також і інших заповідей свого Вчителя [24, с. 37].

Виходячи з вищенаведеного, автор ставить собі за мету висвітлити особливості правового закріплення, а також механізм гарантування права людини змінювати свої релігійні та інші переконання як складового свободи совісті в Україні та в практиці зарубіжних країн.

Аналіз наукових публікацій. Відмітимо, свобода совісті – поняття складне, широке й багатогранне – протягом багатьох століть приковує до себе увагу філософів, істориків, юристів та релігієзнавців, а також урядів, парламентів і політичних партій, що складають різний зміст у розуміння цієї категорії. Філософське осмислення свободи совісті, закладене ще в XVI-XVII ст.ст. (Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Бейль й ін.), широко розвивалося в працях французьких просвітителів XVIII в. (Д. Дідро, Ж. Ламетри, П. Гольбах, К. Гельвецій), німецьких філософів кінця XVIII – початку XIX в. (Г. Гегель, К. Маркс, Л. Фейєрбах, Ф. Енгельс), роботах російських революціонерів-демократів (В. Бєлінський, А. Герцен, Н. Огарьов, Н. Чернишевський, Н. Добролюбов, Д. Писарєв), роботах сучасних учених і мислителів (Д. Белов, Ю. Бисага, В. Гаєва, М. Громовчук, І. Компанієць, Я. Ленгер, М. Палінчак, Г. Сергієнко та ін.). Особливо, на наш погляд, слід звернути увагу на праці українського науковця Л. Ярмол, більшість з яких стосуються розглядуваного нами питання, і на яких, власне, і базується наше дослідження.

Виклад основного матеріалу. Право людини змінювати свої релігійні або інші переконання включають до свободи віросповідання не всі дослідники. В умовах, коли церква (релігійні організації) відокремлена від держави, такий елемент дійсно нібито втрачає своє значення: адже право сповідувати будь-яку релігію означає так само і право вибору релігії, і право змінювати її. Однак дане право набуває суттєвого значення в умовах віротерпимості, а тим більше – релігійної дискримінації. Є немало держав, у котрих розвиток інституту свободи віросповідання зупинився на порозі віротерпимості. В таких країнах сповідувати релігію в жодному разі не означає право змінювати «державну», «пануючу» релігію на іншу [25, с. 67]. Це стосується перш за все мусульманських держав та й деяких європейських, наприклад, Греції. Так, у мусульманських країнах віровідступництво, язичництво являють собою різновиди одного злочину – зради ісламу. Згідно з найбільш поширеним серед мусульманських учених-юристів поглядом, цей злочин належить до правопорушень, за скоєння котрих встановлена смертна кара [2, с. 191]. Наприклад, суд міста Адена – столиці Ємену – засудив на смерть 27-річного сомалійського біженця, який два роки

¹Прозелітизм (від грец. *προσῆλυτος* – новоприбулий) – прагнення завербувати якомога більше прихильників (прозелітів) якого-небудь вчення; палка відданість новоприйнятому вченню, новим переконанням [23, с. 871].

тому перейшов з ісламу у християнство. Правда, вирок може не приводитися у виконання, якщо він відречеться від Христа і тричі заявить суддям, що повертається до ісламу [3, с. 44]. Заборона змінювати свої релігійні чи інші переконання, безумовно, стимулює прояви релігійної нетерпимості та міжконфесійні конфлікти. Такі факти, на жаль, мають місце і в державах, де проголошується свобода віросповідання, в тому числі право змінювати свої релігійні чи інші переконання [25, с. 67]. У зв'язку з цим Парламентською Асамблеєю Ради Європи була прийнята Рекомендація № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (1993), в якій, зокрема, йдеться про те, що:

- міграційні потоки в Європі та рухливості їх мешканців уже призвели до зіткнень різноманітних світоглядів, релігійних вірувань, а також концепцій людського буття (п. 4);

- такі зіткнення різноманітних релігійних вірувань здатні також сприяти кращому взаєморозумінню та піднесенню, проте можуть призвести до посилення сепаратистських тенденцій та живити фундаменталізм (п. 5);

- Західна Європа створила модель світської демократії, всередині якої теоретично можуть мирно співіснувати різноманітні релігійні вірування. Проте історія засвідчила можливість такої терпимості й за клерикального уряду (наприклад, арабські емірати в Іспанії або Оттоманська імперія) (п. 6);

- світська держава не повинна накидати своїм громадянам жодних релігійних зобов'язань. Вона має сприяти шануванню всіх визнаних релігійних спільнот та «пом'якшувати» їхні відносини із суспільством у цілому (п. 15) [4, с. 68-69].

Право змінювати свою релігію або переконання, як уже зазначалося, закріплене в низці міжнародних актів з прав людини. Зокрема в Загальній декларації прав людини проголошено, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання...» (ст. 18). Слід зауважити, що деякі держави (мусульманські) заперечували проти закріплення в цій декларації права людини змінювати свою релігію або переконання. Проте, попри весь опір, вказана свобода була підтримана 27 голосами проти 5 при 12 таких, що утрималися. Право змінювати свою релігію або переконання включене також у зміст свободи думки, совісті та релігії, яка проголошена в ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права передбачає, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання за своїм вибором...» (ст. 18). У Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань вказується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання будь-якого роду за своїм вибором...» (ст. 1). Хоча ці права, закріплені у вищевказаних міжнародних актах, дещо відрізняються своїми формулюваннями, вони все ж таки означають одне: кожна людина має право відмовитися від однієї релігії чи переконання і прийняти іншу релігію чи переконання. Крім того, у ст. 8 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань передбачено, що ніщо в ній не повинно

тлумачитися з обмеженням чи применшенням будь-якого права, як воно визначене в Загальній декларації прав людини і Міжнародних пактах про права людини [25, с. 68].

Право змінювати свою релігію або переконання закріплене і в конституціях деяких держав. Так, у Конституції Словацької Республіки (1992) передбачено, що «свобода думки, совісті, релігії і віросповідання гарантується. Це право дозволяє змінювати релігію чи віросповідання...» (ст. 24). У Конституції Чехословацької Республіки (1992) закріплено, що «свобода думки, совісті і віросповідання гарантується. Кожна людина має право змінити свої релігійні переконання...» (ч. 1 ст. 15). Право змінювати свою релігію чи віросповідання закріплене також у конституціях Нігерії (ст. 23, 1960), Кенії (ст. 22, 1963), Замбії (ст. 21, 1964) [5]. Хоча у вказаних африканських країнах трапляються порушення свободи віросповідання, однак можливість змінювати свою релігію дозволяє поширення в цих країнах різних віросповідань. Наприклад, у Нігерії ісламу дотримується 45 % населення країни, 18 % зберігає традиційні вірування, 2 % – представники синкретичних християнсько-губільних церков, незначний вплив мають також Свідки Єгови. Серед християнських течій переважає протестантизм, представлений різними напрямками (так, створені англіканська, методистська, баптистська, п'ятидесятницька, лютеранська, адвентистська та інші церкви). Суттєвий вплив у країні зберігає римо-католицька церква (18 % населення) [6, с. 280].

У Конституції України право людини змінювати свої релігійні або інші переконання не згадується, що, вважаємо, все-таки звужує зміст свободи світогляду й віросповідання (ст. 35). Проте право громадян змінювати релігію або переконання як складник свободи віросповідання закріплене в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 2) [7, с. 80].

Як уже зазначалося, дане право повинно гарантуватися для кожної людини, а не лише громадянам держави. Юридичні засоби реалізації права людини змінювати свої релігійні або інші переконання в Україні не встановлені, оскільки дане право людина може здійснювати особисто власними діями [25, с. 69].

Одним із юридичних засобів охорони розглядуваного права є закріплена у законодавстві України заборона здійснювати будь-який примус при визначенні громадянином свого ставлення до релігії (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). З указаним юридичним засобом тісно пов'язане вже згадуване нами поняття прозелітизму. У зв'язку з цим, досить цікавим видається документ «Виклик прозелітизму й заклик до спільного свідчення» (1995), який підготували спільна робоча група Всесвітньої Ради Церков та Римо-католицька Церква. У ньому стверджується, що прозелітизм суперечить єкуменічним зусиллям церков, спрямований на те, щоби примусити особу змінити свою належність до певної церкви, і використовує наступні методи. Насамперед, це несправедлива й образлива критика віровчення та практики іншої (інших) Церкви (Церков), яка часом перетворюється на відверте висміювання. Це також порівняння двох християнських Церков, при якому досягнення однієї всіляко підносяться, а проблеми іншої гіпертрофуються. У документі беззастережно засуджуються фізичне насильство, моральний примус, психологічний тиск так

само, як і використання рекламних технологій у мас-медіа, котрі здатні впливати на свідомість читачів або глядачів. Прозелітичними методами також вважається використання політичної, соціальної чи економічної влади з метою здобуття «нових душ» для тієї чи іншої Церкви. Так, «нечесним» вважається пропонувати (прямо або приховано) освіту, медичну допомогу, матеріальні ресурси в обмін на перенавернення. Документ засуджує намагання використати з цією метою людські потреби, хвороби, небезпечність і недостатню освіту [25, с. 70]. На наш погляд, гуманітарні аспекти місіонерської роботи різних релігійних організацій, як-от: утримання лікарень, розподіл харчів, одягу та інше, – не можна розглядати як примусове навернення людей до віри. Адже те, що кожна людина прагне до того, чого вона хоче, в тому числі й до отримання певних матеріальних благ, котрі надають релігійні організації, ще не свідчить про зміну її релігійних чи інших переконань. Крім того, історія християнства пам'ятає ще й не такі (а справді примусові) методи навернення людей до віри. Тому релігійні організації різних віросповідань повинні бути взаємно толерантними й не вести боротьбу поміж собою за «навернення душ» [9, с. 40].

М. Маринович порушив ще одне цікаве питання стосовно прозелітизму, а саме: примусове проповідання в «замкнутій аудиторії» – мається на увазі, в такому місці, яке не можна добровільно покинути, наприклад, у лікарні, в електричці, в черзі за хлібом [8, с. 38]. На наш погляд, якщо справді відбуватиметься примусове проповідання чи навернення до віри, наприклад, психологічне нав'язування розмови, якої ви не хочете провадити в такій аудиторії, то цей факт можна розцінити як порушення громадського порядку. Однак не можемо погодитися, що самі розмови між декількома людьми з питань віри в так званій замкнутій аудиторії можна розглядати як примусове навернення до віри, адже тоді обмежується свобода людського спілкування [25, с. 70].

У деяких державах прозелітизм заборонений на законодавчому рівні (як правило, у тих країнах, де встановлена державна релігія). Наприклад, у Конституції Королівства Непал (1959) закріплено: «Гарантується свобода віросповідання. Кожен громадянин може з дотриманням існуючих традицій сповідувати релігію, встановлену з давніх часів. При цьому жодна особа не має права наvertати іншу особу у свою віру» (ст. 5). Слід зазначити, що пануючою релігією в Непалі є індуїзм, якому надано офіційного статусу. У Конституції Греції також закріплено, що «прозелітизм забороняється» (ч. 2 ст. 13). Ще наприкінці 1930-х рр. у Греції було роз'яснено, що «під терміном «прозелітизм» потрібно розуміти, зокрема, прямі або опосередковані спроби нав'язати релігійні погляди особі з іншими релігійними віруваннями з метою підірвати її релігійні переконання так само, як і за допомогою будь-якого примусу чи під загрозою примусу, або ж неправдивими засобами, або скориставшись із недосвідченості особи, її довірливості, потреб, низького інтелекту чи наївності» [9, с. 40]. Таке розуміння прозелітизму, на наш погляд, може призводити до порушення свободи віросповідання людини. Так, перешкоджання в поширенні релігійних переконань та наверненні до своєї релігії послідовників інших віровчень є порушенням прав людини, що підтверджується фактами криміналізації таких

діянь [25, с. 71]. Наприклад, кілька років тому у Греції був засуджений до трьох років позбавлення волі свідок Єгови, який, відвідуючи свого сусіда, вів разом із ним розмови на релігійні теми, зрозуміло, бажаючи повернути його у свою віру. Засуджений звернувся в Міжнародний суд у Гаазі, який скасував рішення національного суду й зажадав виплатити засудженому компенсацію за заподіяну йому моральну й матеріальну шкоду [10, с. 25; 11, с. 5; 12, с. 260]. Однак примусове навернення до своєї віри повинно бути заборонене законодавством держави. Слід зауважити, що примус у даній ситуації може бути як фізичним, так і психологічним. Безперечно, наявність психологічного примусу визначити важче. Тому для його встановлення повинні залучатися відповідні спеціалісти [25, с. 72].

Варто відзначити, що примусовим залученням до віри можна вважати й навернення до неї неповнолітніх дітей без згоди їхніх батьків, адже саме батьки здійснюють моральне та релігійне виховання своїх дітей. Так, у законодавстві Російської Федерації передбачено заборону втягнення малолітніх у релігійні об'єднання, а також навчання малолітніх релігії всупереч їхній волі і без згоди батьків чи осіб, які їх замінюють. Коли ж самі батьки чи особи, які їх замінюють, застосовують примус щодо своїх дітей задля навернення їх до певної віри та її сповідання, діти повинні мати право на захист від такого примусу [25, с. 73].

Застосування психологічного примусу, так званих «промивання мозку» чи «контролю над свідомістю», дуже часто приписують так званим новітнім релігійним рухам (НРР). Однак таке припущення (твердження) було піддано ґрунтовній критиці багатьма дослідниками й експертами [14, с. 43; 15, с. 30]. Щоправда, деякі з релігійних течій викликали у світі серйозне занепокоєння, оскільки їхні члени здійснювали нерідко суїцид та ставали жертвами зіткнень із владою. До них, зокрема, належать: Народний храм, Сонячний храм, Гілка Давидова, Небесна Брама, рух Джефрі Лунд-грена, Рух за відновлення десяти заповідей.

Занепокоєння появою НРР громадськості, перш за все батьків, чиї діти ставали членами цих рухів, вимагало ґрунтовного дослідження їх суті та діяльності. Результатом одного з таких досліджень є доповідь, підготована Комітетом Європарламенту у справах молоді, культури, освіти і спорту, «Про активність деяких новітніх рухів у країнах Європейської співдружності (1984)» [15, с. 31]. У ній пропонується 13 критеріїв, котрі країнам-членам Євросоюзу варто взяти за основу при встановленні легітимних меж релігійної активності. Хоча Україна не є членом Європейського Союзу, врахування цих критеріїв було б доцільним і для нашої держави. До них віднесено, зокрема, наступні:

1. Неповнолітні не повинні примушуватися до членства в русі і приймати урочисті обітниця, які б визначали спосіб їхнього життя на тривалу перспективу.

2. Слід надавати необхідний період для роздумів про майбутню участь у релігійній організації.

3. Після приєднання до організації нововерненому повинна даватися можливість контактувати з родиною та друзями.

4. Члени організації, які вже розпочали курс релігійного навчання, не повинні примушуватися до його продовження.

5. Повинні поважатися такі індивідуальні права, як право залишати організацію, право контактів із оточенням (персонально або поштою чи телефоном), право на незалежну пораду стосовно участі в русі, право в будь-який час звернутися за медичною допомогою.

6. Ніхто не може бути примушений до порушення законів, у тому числі й до збирання грошей для організації, до жебракування чи проституції.

7. Рухи не повинні домагатися постійних зобов'язань від потенційних рекрутів, наприклад, студентів або туристів, які завітали до тієї чи іншої країни.

8. Під час рекрутування до організації її назва і принципи повинні бути негайно правдиво повідомлені.

9. На запит компетентних органів рухи повинні повідомити адресу чи приблизне місцезнаходження своїх членів.

10. Новітні релігійні рухи повинні страхувати тих, хто живе на їхньому утриманні, а на тих, хто працює на НРР, повинні поширюватися всі закони про соціальне страхування відповідної країни.

11. Якщо особа подорожує за кордоном в інтересах релігійної організації, остання повинна взяти на себе відповідальність за повернення людини додому, особливо у випадку захворювання.

12. Листи, а також інформація про телефонні дзвінки від рідних членам рухів повинні передаватися негайно.

13. Якщо рекрутований до організації має дітей, вона повинна зробити все від неї залежне для подальшого навчання й охорони здоров'я цих дітей, уникаючи обставин, що загрожують їхньому добробуту [25, с. 73].

Вищевказані критерії можна враховувати при визначенні випадків примусового навернення або (та) сповідання тієї чи іншої віри.

Висновки. Отже, право на свободу совісті – універсальне правове утворення, взаємодіюче з багатьма конституційними правами й обов'язками людини й громадянина. Розглянуте нами право, відповідно до своїх особливостей, пов'язано як з духовним світом людини, так і з матеріальними, політичними гранями правової культури. Свобода совісті має характеристики як приватного, так і публічного права. Будучи одним з найважливіших особистих прав, право на свободу совісті займає одну з основних позицій в ієрархії основних прав людини. Чим вище буде той щабель, на якому перебуває дане право, тим основні принципи діяльності нашої держави будуть найбільше відповідати інститутам справжньої демократії.

Право змінювати свою релігію або переконання закріплене в низці міжнародних актів з прав людини, є всі аргументи, що його слід включати до свободи віросповідання людини. В умовах, коли церква (релігійні організації) відокремлена від держави, такий елемент дійсно нібито втрачає своє значення: адже право сповідувати будь-яку релігію означає так само і право вибору релігії, і право змінювати її. Однак дане право набуває суттєвого значення в умовах віротерпимості, а тим більше – релігійної дискримінації. Є ряд держав, у котрих розвиток інституту свободи віросповідання зупинився на порозі віротерпимості. В таких країнах сповідувати релігію в жодному разі не означає право змінювати «державну», «пануючу» релігію на іншу.

Одним із юридичних засобів охорони розглядуваного права є закріплена у законодавстві України заборона здійснювати будь-який примус при визначенні громадянином свого ставлення до релігії (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). З указаним юридичним засобом тісно пов'язане поняття прозелітизму.

Література:

1. Грицов А.А. Свобода совісті у її історичному розвитку. Дисс. ... канд. филос. наук / А.А.Грицов. – М., 1980. – 210 с.
2. Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право: Курс лекцій / В.І.Лубський, В.Д.Борис. – К., 1997. 290 с.
3. Релігія в сучасному світі. (Мусульманський світ) // Релігійна панорама. – 2000. – № 3. – С. 441-51.
4. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Вип. 15. – К. – Харків, 1996. – 88 с.
5. Конституції государств Африки / Под ред. И.Д. Левина. – М.: Прогресс, 1963. – 511 с.
6. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: Навч. посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів / С.В.Павлов, К.В.Мезенцев, О.О.Любіцева. – К.: АртЕк, 1999. – 410 с.
7. Ярмол Л. Право змінювати релігію як складник свободи вибору світогляду та віросповідання / Л. Ярмол // Права людини в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України [Серія І. Дослідження і реферати: Вип. 2]. – Львів: Світ, 1999. – С. 80-83.
8. Маринович М. Окреслити неокреслюване. (Один каже: «релігійна свобода», інший твердить: «прозелітизм») / М. Маринович // Людина і світ. – 1998. – № 8. – С. 38-39.
9. Єленський В. Прозелітизм / В. Єленський // Людина і світ. – 1999. – № 3 - 4. – С. 38-45.
10. Табакару Д. Межконфессиональные отношения в постсоциалистических условиях. [Окремий відбиток доповіді на Міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в постсоціалістичних країнах»] / Д. Табакару – Київ, 1996 р. – С. 12-18.
11. Єленський В. Найдавніше з визнаних прав: релігія в сучасному світі / В. Єленський // Людина і світ. – 1998. – № 4. – С. 2-8.
12. Справа Кокінакіса проти Греції (Kokkinakis v. Greece). Рішення від 25 травня 1993 року // Религиозные объединения. Свобода совести и вероисповедания. Нормативные акты. Судебная практика / Сост. А.В. Пчелинцев, В.В. Ряховский. – М.: Юриспруденция, 2001. – 811 с.
13. Єленський В. Новітні релігійні рухи – зони занепокоєння / В. Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 8. – С. 5-11.
14. Новітні релігії в сучасній Україні: Збірник матеріалів / За ред. В.Д. Бондаренка та інш. – К.: V і P, 2000. – 188 с.
15. Проблема новітніх релігійних рухів в Європарламенті // Людина і світ. – 1998. – № 8. – С. 30 - 31.
16. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К., 1996. – 529 с.
17. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1997. – 80 с.
18. Конвенція о правах человека // Международные акты о правах человека. – М., 1999. – 784 с.
19. Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Любовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999. – 735 с.
20. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Права людини: основні напрямки сучасного розвитку / Ю.М. Бисага, Д.М.Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2006. – Випуск 5. – С. 89-93.
21. Белов Д.М., Ленгер Я.І. Правова реформа: засоби та технологія / Д.М. Белов, Я.І. Ленгер // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2008. – Випуск 11. – С. 88-92.
22. Конституційне право України: підруч. [під заг. ред. проф. Бисаги Ю.М.]. – Ужгород: Ліра, 2009. – 216 с.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з. Дод.,

дпов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

24. Єленський В. Прозелітизм / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1999. – №3-4. – С. 37-40.
25. Ярмол Л. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 8. – Львів, 2006. – 192 с.

Бедь В. В. Право изменять свои религиозные или иные убеждения: сравнительно-правовое исследование

Аннотация. Статья освещает отдельные составляющие конституционной свободы совести и вероисповедания человека. Автор акцентирует свое внимание на вопросах теоретических основ и практики реализации права менять свои религиозные или иные убеждения.

Приводятся опыт зарубежных стран, а также практика Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: свобода совести, свобода вероисповедания, права и свободы человека и гражданина, право менять свои религиозные или иные убеждения, прозелитизм.

Bed' V. The right to change their religious or other beliefs: comparative-legal studies

Summary. The article is devoted to individual components of the constitutional freedom of conscience and religious rights. By focusing on issues of theoretical principles and practice of the right to change their religious or other beliefs. We give the experience of foreign countries and the European Court of Human Rights.

Key words: freedom of conscience, freedom of religion, human rights and freedoms, right to change their religious or other beliefs, proselytizing.